

FENOMENOLOGIE JAKO ZÁKLAD EKONOMICKÉ METODY

Miroslav Svoboda, Vysoká škola ekonomická v Praze

Úvod

Mezi společenskými vědci požívají ekonomové výsadní postavení – respektive takové je aspoň přesvědčení mnoha ekonomů. Svůj obor považují za nejformalizovanější (a tedy nejvědeckější) ze všech společenských věd (Lazear, 2000). Ve druhé polovině 20. století dosáhli mimořádných úspěchů při traktování témat, která byla do té doby považována za doménu práva, historie, sociologie či politologie, takže začali ekonomii popisovat jako *imperiální vědu* (Stigler, 1984).

Přitom paradoxně v téže době, kdy ekonomie na základě svých úspěchů toto přívzvisko dostala, začal mohutnět opačný proud výzkumů, které dokazují, že ekonomie nepopisuje adekvátně ani jevy, které nejvíce patří k jádru jejího zkoumání, tj. hospodaření a chování na trzích. Začalo docházet k pronikání kognitivních věd (psychologie, antropologie, neurovědy...) do oblasti ekonomie a tento směr dostal i své jméno: *behaviorální ekonomie* (Angner, Loewenstein, 2012).

Výzkumy behaviorálních ekonomů se soustřeďují především na různé konkrétní jevy – např. na vztah k času (prospektivní teorie, hyperbolické diskontování) – které by mohly sloužit jako doplnění standardních ekonomických modelů. V jejich pozadí je ale vlastně vždy obsažen útok na samo jádro ekonomické metody: na teorii racionální volby. Všechny behaviorální výzkumy jsou spojeny s představou, že získávání informací a práce s nimi nejsou v realitě dokonalé, tj. že racionalita je omezená,¹ nebo dokonce že samu standardní představu o racionalitě a optimalizaci musíme opustit.

Implicitně (ale mnozí i výslovně) tak kognitivní vědci vznášejí otázku, zda je vůbec ekonomický přístup k lidskému chování oprávněný. Kde se vlastně bere představa o člověku, který „jedná“, tj. má své „cíle“ a „volí“ mezi prostředky k dosažení těchto cílů, prostředky, které mají různá alternativní použití? Nejsilněji se na tuto otázku objevují dvě soupeřící odpovědi: Podle první je představa jednajícího (užitek maximalizujícího) člověka jen naší instrumentální pomůckou, která usnadňuje výzkum. (Proč by se jí pak ale měla ekonomie držet, když jí tolik studií zpochybňuje?) Podle druhé jde o nezpochybnitelné východisko všech společenských věd.² (Jak je ale potom možné, aby byly provedené výzkumy v rozporu s teorií racionální volby?)

1 Ačkoli termín „omezená racionalita“ (*bounded rationality*) je připisován především Herbertu Simonovi (který tuto myšlenku rozpracoval již v roce 1947 ve své disertační práci *Administrative Behavior*), lze k němu navázat všechnu behaviorálněekonomickou literaturu. Dobrý přehled v této souvislosti poskytuje Conlisk (1996).

2 Nejznámějším zástupcem prvního přístupu je Friedman (1997), druhého přístupu Mises (2006).

Obě zmíněné odpovědi se, jak vidno, zdají být napadnutelné. V této stati se proto pokusíme zhodnotit, nakolik jsou argumenty, vznesené proti ekonomickému pohledu na lidské jednání, silné a platné, a na základě inspirace fenomenologickou filosofií ukázat, jakým způsobem lze námitky behaviorální ekonomie uspokojit tak, aby ekonomický pohled na lidské jednání mohl zůstat zachován.

Aby to bylo možné, bude nejprve nutno (v první kapitole) stručně charakterizovat postupy přírodní vědy a postavit ji do opozice proti tomu, jak na svět a člověka nahlíží filosofie. Ve druhé kapitole pak přírodovědní přístup konfrontujeme s ekonomickým, aby se ukázalo, že ekonomická metoda není samo sebou zřejmá, nýbrž musí dokazovat svoji oprávněnost. Třetí kapitola ukazuje různé způsoby, kterými ekonomie svoji relevanci dokazuje, kriticky je hodnotí a odhaluje, jaký způsob založení ekonomické metody má jediné šanci na úspěch. Čtvrtá kapitola pak celé zkoumání uzavírá.

1. Působnost přírodní vědy a protiváha filosofie

Přírodní věda vychází vždy z toho, že realita je kauzálně spojitý univerzum. To znamená, že vše ve světě lze cele vysvětlit jako důsledek nějakých příčin (a ony příčiny opět jako důsledek jiných příčin atd.). Neexistuje (neexistovalo a nebude existovat) nic, co by se tomuto příčinnému řetězci vymklo – neexistuje jev bez příčiny (a pokud snad existuje ryzí náhoda, takovou stejně nelze poznat a uchopit). Přírodní věda pochopitelně pracuje i se stochastickými procesy, které vyžadují pravděpodobnostní, a nikoli plně deterministický popis – většina vědců se však přitom domnívá, že jde o dočasný popis způsobený naší neschopností jevy dostatečně měřit či přiléhavě klasifikovat.³

Přírodní věda během svého rozvoje mimoděk mění pojetí světa, které nám bylo dříve přirozené. Původně sice vycházela z naší přirozené zkušenosti, z našich předvědeckých představ o světě, ale zároveň se jimi nikdy necítila být vázána – pro přírodovědní zákony je důležitá jejich funkčnost, nikoli tradice. Většinou to nevádí. Tak například nám nečiní potíže přijmout, že odlišná rychlost pádu věcí na zem nesouvisí s jejich vahou, nýbrž s tvarem, velikostí a strukturou jejich povrchu. Jde prostě o jiné výkladové schéma, a protože na „pádu věcí z výšky“ nemáme žádný jiný než praktický zájem, užíváme to, které nám více prakticky vyhovuje.⁴

Někde je ale těžké přijmout samo východisko přírodní vědy. To nastává v případech, kdy se přírodní věda dostává do rozporu s koncepty, které mají lidé za něco, co je pro lidský svět základní a určující – jako je koncept svobodné vůle nebo koncept smyslu (věcí, lidského života, světa). Východisko přírodní vědy lze totiž také reformu-

3 Nedomnívají se to všichni vědci; zejména kvantoví fyzikové tvrdí, že existují nepřekročitelné meze (buť jen stochastického) determinismu (Hawking, 1999).

4 Oním „praktickým vyhovováním“ je míněna především predikční schopnost příslušné teorie – i když je nutno připomenout, že vědu dělají lidé, a že proto i zde hrají roli faktory jako tradice, společenská přijatelnost, skupinové zájmy apod. (Viz dnes již klasickou Kuhnovu (1997) studii.) Pokud ale příslušná vědecká disciplína dokáže produkovat zjevné predikční úspěchy, nemohou tyto faktory nikdy dlouhodobě převážet.

lovat do podoby dvou tvrzení: 1) nic se neděje samo ze sebe (neexistuje *spontaneita*) a 2) nic nemá předem daný účel (neexistuje *teleologie*).

Prvně jmenované tvrzení vyplývá z požadavku kauzální spojitosti. Moje představa o tom, že jsem (alespoň zčásti) iniciátorem svého jednání, do tohoto schématu nemůže zapadnout. Buď je moje jednání jednoznačně určeno příčinami ležícími v minulosti, nebo do něj zasáhla nějaká náhodná složka (kterou logicky nemám pod kontrolou). Pojem svobody díky tomu zcela ztrácí své původní bohaté významy: „A tu je důležitý pocit a poznatek, že na základě objektivistického výkladu člověka se vlastně nesmím cítit svobodným; svoboda aspoň nemá ten význam, který jí naivní člověk přičítá, není spontaneita rozhodnutí a volnost disponování svými možnostmi poznání a volby, nýbrž je např. nezávislost na vnějším nátlaku.“ (Patočka, 1992, s. 18)

Druhé tvrzení vyplývá z použití Occamovy britvy. Přírodní věda nepotřebuje pracovat s kategoriemi normativity („jaký by svět měl být?“) či teleologie („jaký má svět účel?“). Při vysvětlování světa se bez nich obejde, jelikož neposkytují přírodní vědě vyšší predikční úspěšnost. Jasným dokladem je evoluční teorie, která teleologii vyřadila i z oblasti živé přírody. (Biologové ovšem o „účelu“ či „cíli“ nějakého chování běžně hovoří. To ale v žádném případě neznamená přítomnost „pravé“ teleologie (ve smyslu z vnějšku daného účelu) vývoje přírody. Všechny účelné procesy v přírodě lze vysvětlit striktně materialisticky, neboť vždy jde o jednu ze tří možností (Mayr, 1992):

- 1) Teleomatické procesy: mnoho procesů směřuje ke koncovému stavu, který lze určit předem. Jde přitom jen o výsledek působení známých zákonitostí (proto jej lze předem vypočítat), nikoli o „účel“ procesu. (Příkladem je potravina vložená do mrazáku, její chladnutí a konečná teplota.)
- 2) Teleonomické procesy: jiné procesy směřují k určitému cílovému stavu na základě programu. (Příkladem je automaticky naváděná střela, nebo růst organismu na základě kódu DNA.) Takové procesy jsou sice účelové, nicméně existenci řídicích programů v organismech lze dostatečně vysvětlit evoluční teorií.
- 3) Adaptační funkce: některé procesy slouží k úspěšné adaptaci organismu na prostředí. (Příkladem je žirafí krk.) Adaptace sama (tj. vývoj funkčních odpovědí na tlak prostředí) je ale opět beze zbytku vysvětlitelná skrze proces přirozeného výběru.)

Případ evoluční teorie přírody je ale také jedním z nejlepších dokladů toho, že lidé touží po tom, aby věci měly nějaký vyšší smysl. Dodnes je přes svou nepopíratelnou vysvětlovací schopnost mnoha lidmi zásadně odmítána jen proto, že nedává prostor žádnému vyššímu smyslu.⁵ Jiným příkladem věci, na které máme bytostný zájem, a kde nám proto činí potíže přijmout východiska přírodovědy, jsme my sami – lidé. Na tento příklad se budeme nadále soustředit, protože ten souvisí s ekonomikou.

Přírodověda hledí na člověka jako na jeden z mnoha jevů ve světě – blesk, kámen, zvíře i člověk jsou pro ni v zásadě totéž. Přirozený postoj vůči člověku je ale jiný – přirozeně má pro nás člověk postavení výlučné, tak jako má v jazyce výlučné posta-

5 Podle posledního výzkumu Gallupova ústavu věří v evoluční teorii (bez božského inteligentního designu) pouhých 15 % Američanů. (Gallup, 2012)

vení první osoba: nejsou to jen svaly, které se stahují a protahují, nýbrž „já běžím“. To, že existuji „já“, ne jen mé tělo, také znamená, že jsem to „já“, kdo se rozhoduje, kdo něco podle sebe činí. Subjektivně to tedy cítím tak, že jsem svobodný, jednám. Moje zkušenost mi říká, že i kdybych byl v jistém smyslu stroj, přece jenom jsem to „já“, který jednám podle své vůle.

Přírodní věda s účelovostí a spontaneitou dokáže pracovat jen nepřímou – pozoruje je jako mentální stavy. Není problém pro ni připustit, že máme vědomí nějakého účelu či potřeby. Není pro ni problém připustit, že máme vědomí sebe sama jako svého druhu spontánní bytosti. A připouští rovněž, že tyto mentální stavy mohou mít určité příčinné působení (jsou přece stejnou součástí světa jako kterákoli jiná fakta). Zároveň však tvrdí, že tyto mentální stavy jsou samy výsledkem příčinného působení – ačkoli tedy jsou představou účelu a pocitem spontaneity, samy spontánní nejsou a žádný účel (smysl) nemají.

Rozpor mezi naším prožitkem spontaneity a smyslu a mezi východisky přírodní vědy je příkrý. Pokud by nám na sobě nezáleželo, pokud bychom nevyžadovali, aby věci (svět) měly nějaký smysl, pak by se zmíněný rozpor vyřešil sám – odosobněním našeho života. „...člověk se zvěcnil, odcizil svému přirozenému životnímu citu a stává se tím, zač se považuje, aspoň na povrchu své bytosti. Z tohoto zvěcnění, pojetí člověka jako věci, komplexu objektivních sil, které nazveme *sebeodcizením*, vyplývá další fenomén *sebeabdikace*. Sebeabdikace je spolehnutí na „přírodu“, při kterém člověk nediriguje sebe ani druhé z nějakého *osobního* stanoviska, nýbrž oddává se nesoucím jej impulsům. Jelikož nežije sám ze sebe, nýbrž život *přijímá*, nemá otázka po *celkovém smyslu* v životě vlastně význam; „smysl“ je v sledování impulsů, a ty sledujeme automaticky v každém případě.“ (Patočka, 1992, s. 19)

Odosobnění našeho života, ke kterému přírodovědní pojetí světa přímo vybízí, ovšem ne každý připouští jako řešení, a proto lidé po celý novověk vnímali zmíněný rozpor jako naléhavý. Ti, kteří jej chtěli řešit rozumovým způsobem, se obrátili k filosofii. Filosofie (alespoň v evropské tradici) má s vědou společný důraz na užívání rozumu k poznání světa – „užíváním rozumu“ zde míníme snahu o poznání srozumitelné, tedy poznání, které aspiruje na to, být přístupné každému člověku, a ne jen vyvoleným. Neomezuje se ale, na rozdíl od přírodní vědy, požadavkem kauzálního determinismu, a proto má naději postihnout i jevy, pro něž přírodověda nemá pojem.

Jako výslovná odpověď na rozpor mezi požadavky přírodní vědy a naší přirozenou zkušeností vznikla na začátku 20. století zejména filosofie *fenomenologická*. Ta poukázala na to, že úspěchy přírodních věd mimoděk způsobily duchovní krizi⁶ – lidé pod jejich vlivem doufali, že díky nim dojde k pokroku ve všech oblastech lidského života, tedy i v otázkách existenciálních a náboženských, nicméně věda jim nic takového neposkytla (ani poskytnout nemohla). Nepomohla jim žít lepší život,

6 Nejznámějším rozbořem v tomto ohledu je slavná studie zakladatele fenomenologie, Edmunda Husserla, která k tomu odkazuje i přímo svým názvem: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. V českém prostředí byl nejslavnějším Husserlovým pokračovatelem Jan Patočka, na nějž bude v souvislosti s naším tématem vhodné odkazovat více (Patočka, 1992).

neporadila jim při hledání jeho smyslu. To by samo o sobě nevadilo, kdyby lidé nacházeli oporu v mimovědecké části světa a svého života. Tuto oporu ale mezitím lidé ztratili, když přistoupili na objektivistickou myšlenku, že naivní, přirozený svět je nepůvodní, odvozený: „Co dotud platilo za skutečnost, již jí není; skutečnost je aspoň ve svém posledním základě jiná – je především poslušna matematických zákonů, je nutno ji pochopit sub specie matematického formálního modelu. Pojmy a zásady, které se mu příčí, musí být – a pozvolna jsou – z uvažování o pravé skutečnosti odstraněny.“ (Patočka, 1992, s. 16–17)

Duchovní krize, s níž jsou úspěchy přírodní vědy spojeny, je pro fenomenologii východiskem pro vlastní analýzy. Fenomenologie se zaměřuje právě na původní, svébytně lidskou zkušenost: jaká je přirozená, předvědecká zkušenost? Jaký je přirozený svět? Jaké jsou jeho podstatné struktury? Doufá, že odpovědi na tyto otázky uspokojí naši touhu po hledání smyslu. Zároveň však tím přichází i s jistou formou metodologické kritiky vědy: žijeme-li v jedné realitě, v jednom světě, pak i přirozená zkušenost je součástí tohoto světa. Ale aby jí mohla být, musí to svět umožňovat. Musí mít jisté charakteristiky, jisté struktury, které umožňují, abychom byli schopni přirozeného, předvědeckého prožívání a pojmání světa. Zkoumejme tedy logické předpoklady naší přirozené zkušenosti a také dospějeme k cennému, vědeckému poznání.

2. Působnost ekonomie

Stručné nastínění působnosti přírodní vědy a filosofie bylo nutné k možnosti zařazení ekonomie mezi tyto dva obory lidského poznávání. Kam spíše patří? Ekonomie hledí na člověka, jako by byl bytostí, která má svoje cíle a usiluje o jejich dosažení. Jelikož žije ve světě, kde prostředky k dosažení jeho cílů jsou omezené a kde často jednotlivé prostředky mají alternativní použití, musí se člověk rozhodovat – volit mezi soupeřícími cestami k dosažení svých cílů.

Na první pohled se tedy zdá, že základní přístup ekonomie vychází spíše z filosofického rozumění člověku. Teleologická struktura lidského jednání, kterou postuluje, je čerpána z přirozené zkušenosti (je „fenomenologická“) a ekonomové jí hodlají využívat jako výkladového schématu. Na druhou stranu, ekonomové nechtějí lidskému jednání (pouze) rozumět, chtějí je umět účinně předvídat (tedy chtějí být vědečtí). Toho dosahují tím, že ze struktur přirozeného světa vybírají jen onu teleologickou strukturu (a nikoli celou šíři toho, co by mohl fenomenolog objevit) a podrobují ji pevné zákonitosti. V čem spočívá?

Pro ekonomy je každé jednání ve svém základu volbou mezi jednotlivými příležitostmi. Člověk je *racionální* – vždy volí tu příležitost, která nejlépe prospěje jeho záměrům; ekonomicky řečeno tu, která „maximalizuje jeho očekávaný užitek“. ⁷ Tato zákonitost umožňuje, abychom mohli lidskému jednání nejen rozumět, ale potenciálně

7 Přesněji řečeno, racionalita spočívá jednak v tranzitivitě lidských voleb a jednak v jejich úplnosti (tj. člověk je schopen porovnat jakékoli dvě příležitosti). Učebnicově viz např. Mas-Colell, Whinston, Green (1995, s. 5–15).

je i předvídat (Lazear, 2000, s. 100). Pokud známe lidské záměry a pokud známe, které příležitosti jsou lidem dostupné, můžeme jednoznačně vypočítat, pro co se lidé rozhodnou. A pokud známe i jejich citlivost na změny okolností, můžeme také vypočítat, jak se bude lidské jednání měnit v závislosti na vnějších podmínkách.

Tímto přístupem se ekonomie dostává na pole „tvrdě“ vědy. Napovídá tomu i vývoj teorie racionální volby v ekonomii, která se místo na preferencích začala stavět přímo na pozorovaných volbách. Nepotřebuje se odkazovat na introspekci (preferenze nejsou přímo vidět), ale pouze postuluje určitá (racionální) pravidla výběru z dostupných množin alternativ (Mas-Colell, Whinston, Green, 1995, s. 9–10).

Potíž je v tom, že mnoho předpovědí, které ekonomové na tomto základě činí, má krátkou trvanlivost. (Lawson, 2003, s. 9) Uvnitř ekonomické obce proto existuje spor, jaká je vlastně podstata a relevance jejich výchozích předpokladů. Máme je vůbec brát vážně a držet se jich? To by ale mohlo znamenat, že se ochudíme o možné prediktivní schopnosti ekonomie. Anebo máme usilovat o co největší prediktivní schopnost? To by ale naopak mohlo znamenat, že teleologickou strukturu lidského jednání budeme brát s velkou rezervou, nebo ji dokonce jako výkladové schéma úplně zavrhneme.

Většina ekonomů od tohoto problému odhlíží. Ostatně je obvyklé, že vědci vědu spíše dělají, než aby hloubali nad jejími předpoklady. Na druhou stranu, i ekonom, který „jen dělá svou práci“ a který nijak nehlubá nad tím, co je podstatou maximalizace užítka, jež je mu klíčem k vysvětlení lidského světa, ve skutečnosti z nějakého metodologického východiska vychází. On je nemusí vidět, ale to, jak ekonomikou provozuje, ho z nějakých východisek usvědčuje. V tomto ohledu lze ekonomickou praxi rozdělit do dvou směrů:

První přístup je *objektivistický* (či naturalistický, fyzikalistický). Nahlíží na člověka stejně jako na jakéhokoli jiného živého tvora. To, že je člověk nadán vědomím, je prostě jen výsledkem evoluce přírody, stejně jako to, že je člověk nadán schopností reprezentovat realitu (tj. užívat jazyk, pracovat s pojmy). Tyto schopnosti pravděpodobně souvisí s komplikovaností lidského organismu a jsou způsobem, jak řešit složité problémy. (Může se ale ukázat, že tvorové bez sebe-uvědomování a bez jazyka jsou evolučně úspěšnější.) Naše mentální stavy jsou stejným faktem jako kterákoli jiná fyzikální data, jsou součástí jednoho kauzálního světa. Proto je i máme zkoumat stejnými metodami. Není důležité, jaký subjektivní význam pro nás naše mentální stavy a intencionální akty mají, protože introspekce není spolehlivou vědeckou metodou.

Druhý přístup je *subjektivistický* (či interpretativní, mentalistický).⁸ Podle něj je teleologické zkoumání lidského jednání podstatně odlišné od přírodovědního. Ne tím, že by snad člověk byl vyňat z „kauzálně spojitého univerza“; člověk i se svými mentálními stavy opravdu podléhá všem přírodním zákonům. Rozdíl je ale v tom, že

8 Někdy je tento přístup označován také za *aprioristický*. Tento pojem je však zatížen nežádoucími konotacemi. Většina ekonomů by „aprioristický přístup“ přiřadila rakouské ekonomické škole, která stojí mimo hlavní proud současné ekonomie. Rakouská škola však představuje jen jednu z podob apriorismu; v našem slova smyslu ale k subjektivistickému/aprioristickému přístupu patří naprostá většina ekonomů tzv. hlavního proudu, protože naprostá většina ekonomů se *opravdu* domnívá, že člověk sleduje účely a hledá prostředky k jejich dosažení, a *opravdu* věří tomu, že tato struktura nám poskytuje klíč k poznání lidského jednání a jeho důsledků. Viz např. Lazear (2000).

k člověku podstatně patří to, že sobě rozumí jako člověku – jako bytosti spontánní a účelově jednající. Ekonomický přístup tuto stránku akcentuje a odhaluje, kdežto přírodní věda by pro ni neměla smysl. Přívlastek „subjektivistický“ u tohoto přístupu nemá mít metafyzický náboj; pouze naznačuje, že teleologickou strukturu lidského jednání neobjevujeme metodami přírodních věd, nýbrž poznáváme ji jakožto subjektivně podstatný rys svého pobývání na světě. Zkoumání, které by ji zcela opomíjelo, by nás tudíž nemohlo uspokojit.

V čem je rozdíl obou přístupů? Schválně jsou popsány takovým způsobem, aby bylo jasné, že ontologicky jsou slučitelné. Ostatně, rozdílný metodologický přístup nemá nutně znamenat rozdílný pohled na podstatu skutečnosti, jako spíše rozdílný pohled na to, který popis reality má naději být příléhavý a prediktivně bohatý. Dva zmíněné přístupy se tedy rozcházejí v tom, co a jak *má smysl* zkoumat a co se považuje za *patřičné* vysvětlení.⁹

Vezměme příklad člověka, který má cukrovku, a přesto si dá žloutkový věneček, když jde okolo cukrárny. Subjektivistický přístup se musí vyrovnat se zdánlivým nesouladem cílů, které člověk sleduje (zůstat zdravý, nebo aspoň neukracovat vědomě svůj život), a prostředků, které volí (pořádání věnečků). Přípustným řešením je pouze takové, které dá cíle a prostředky do souladu. Typickou odpovědí na takovou situaci proto bývá: cílem člověka není jen délka života, ale také jeho kvalita. Pokud si diabetik dává každý den žloutkové věnečky, dokazuje svým jednáním, že mu tato činnost maximalizuje užitek. To znamená, že obětovaný užitek plynoucí z dřívější smrti je více než vyvážen očekávaným přírůstkem užitku plynoucím z vyšší kvality života (zajištěné žloutkovými věnečky).¹⁰

Objektivistický ekonom se naproti tomu necítí vázán teleologickou strukturou lidského jednání. Podle něj je docela dobře možné, aby člověk při dotazu pořádání žloutkových věnečků hodnotil jako snižování svého užitku, a přesto aby při procházce okolo cukrárny neodolal a věnečky si koupil. Člověk nemusí být v tomto směru konsistentní; jeho cíle mohou být přebity jinými faktory, například závislostí na cukru, která dokáže v patřičné situaci ochromit lidskou vůli. A je i možné, aby lidské cíle a lidská volba byly jen zástěrkou pro chování, které je ve skutečnosti naprogramované jinak – jako u ženy s násilnickým otcem, která dlouho zvažuje výběr kvalitnějšího partnera, ačkoli stejně zvolí násilníka a alkoholika.

Subjektivistický přístup vychází ze základní účelové struktury lidského jednání, naplňuje ji daty a testuje.¹¹ Pokud ho výsledky neuspokojí (pokud jsou slabé nebo

9 Na příkladu metody Ludwiga von Misesa tuto myšlenku popisuje dobře Špecián (2012a).

10 Srv. známý příklad v Beckerovi (1976, s. 9–10).

11 Pro pořádek je nutno dodat, že jedna odnož subjektivistického přístupu raději rovnou odmítá převádět poznatky o teleologické struktuře lidského jednání do podoby empiricky testovatelných modelů. Obyčejně je toto stanovisko připisováno Misesovi (2006) a rakouské ekonomické škole. (Tato charakteristika nemusí být úplně korektní – viz Boettke, Leeson, 2006.) Ekonomie by se podle něj měla soustředit jen na porozumění podstatě účelové struktury lidského jednání a na vyvozování důsledků z ní plynoucích. Jakékoli kvantitativní predikce jsou ale vyloučeny, protože okolnosti našeho jednání se neustále mění.

netrvanlivé), nezpochybňuje lidskou teleologii, ale vždy hledá chybu v datech (do výpočtu bylo zahrnuto příliš málo, nebo příliš mnoho vnějších faktorů, užitková funkce aktérů byla špatně odhadnuta apod.). Z pohledu vědecké praxe to pochopitelně dává smysl. Steven Landsburg to přirovnává k newtonovskému fyzikovi, který by se poprvé setkal s heliem plněným balonem – místo aby zavrhl univerzální platnost gravitačních zákonů, nejprve přece bude hledat způsob, jak takový jev vysvětlit pomocí existující teorie. „...budeme-li svoje nejúspěšnější teorie opouštět příliš rychle, brzy se nebudeme moci opřít o nic.“ (Landsburg, 1995, s. 12)

Již v úvodu ale bylo zmíněno, že se mnozí studie, podle kterých právě v ekonomii již je takový dostatek neúspěchů standardního přístupu, že tento přístup připomíná spíš „flikování“ stavby, která drží pohromadě ne kvůli pevné vnitřní kostře, ale jen silou několikerého zalátání. (Lawson, 1997, s. 86) Zvlášť silná je tato kritika ze strany kognitivních věd:

„Psychologie přichází s celou řadou dat a teorií, které by neměly uniknout zájmu ekonomie. Tato data jsou na první pohled v jasném rozporu s teorií preferencí a mají značné důsledky pro to, kam by se měl ubírat ekonomický výzkum. Rozpor nespočívá jen v chybějící tranzitivitě, ba ani stochastické tranzitivitě. Zdá se, že v pozadí ani těch nejjednodušších lidských voleb nejsou žádné optimalizační principy a že pravidelnosti, které lze vysledovat v situaci lidské volby mimo chování na trhu, pramení z principů úplně jiného druhu, než jaké jsou všeobecně přijímány.“ (Grether, Plott, 1979, s. 623)

Potíž spočívá v tom, že pokud ustoupíme ze subjektivistického hlediska třeba jen v jednom případě, boří se tento přístup celý. Nemůžeme totiž zároveň tvrdit, že spontaneita a teleologie jsou *definičními* znaky člověka, a zároveň uznávat, že *někdy* se vědomě chováme proti svým cílům. Subjektivistický přístup je vlastně přístupem typu „všechno, nebo nic“.

Zdá se, že v tomto směru je objektivistický přístup ve výhodnější pozici. Zpochybňuje sice úlohu intencionálních mentálních stavů, ale neztrácuje je paušálně. Některé intencionální mentální stavy sice jsou falešné (neodpovídají tomu, jak se skutečně chováme). Ale některé intencionální mentální stavy opravdu mají svůj korelát v programu, který podkládá naše chování (tak jako když moje představa „chci dojít do práce nejkratší cestou“ odpovídá programu v mém těle, který vybere nejkratší cestu), i když nemusejí být vždy významné (chci jít nejkratší cestou, ale protože jsem roztržitý, nevyberu tu úplně nejkratší). Mentální stavy v podobě představy nějakého cíle musejí mít (aspoň za určitých okolností) jisté příčinné působení na naše chování;

V této práci však vycházíme z empirického faktu, že lidé usilují o komplexní poznání světa, tj. i o poznání kvantitativní, pokud je to jen trochu možné. Kdybychom teleologické principy odmítali konfrontovat s realitou, pak bychom nikdy nemohli zhodnotit jejich sílu a působnost; nemůžeme totiž popřít, že skutečné lidské jednání je ovlivněno i mnoha jinými faktory než ekonomickými. To, že tyto faktory se v čase mohou měnit, ještě neznamená, že se skutečně mění, že se mění všechny a že se mění významně či příliš často.

Misesovo pojetí proto berme spíše jako upozornění na to, že různá východiska našeho zkoumání známe s různou mírou spolehlivosti a trvanlivosti; rozhodně ale na jako požadavek, abychom principy lidského jednání drželi stranou empirického výzkumu.

tvrdit opak by bylo absurdní, a je tedy patřičné, abychom výzkum lidského jednání začínali tímto východiskem. Proto také behaviorální ekonomové nezatracují úplně ekonomický přístup k lidskému chování: „Mějte na paměti, že behaviorální ekonomové nepochybují, že lidské motivace hrají svou roli, a nevěří, že tradiční analýza je k ničemu.“ (Camerer, 2008, s. 44).

Máme ale tímto východiskem začínat vždy, anebo jen někdy? A pokud někdy, pak podle čeho před započítím výzkumu rozhodnout, kde postupovat tradiční analýzou a kde rovnou hledat alternativní vysvětlení? Takové vodítko si objektivistický přístup sám dát nedokáže. To může dát přístup subjektivistický – on přece vychází z introspektivního¹² náhledu člověka jako účelově jednající, motivované bytosti.

Jako bychom se tak dostali do začarovaného kruhu: pokud se budeme držet „klasičtějšího“ ekonomického přístupu k lidskému jednání, budeme konfrontováni s protipříklady v podobě analýz kognitivních věd, které podkopávají sám základ tohoto přístupu (racionální volbu). Budeme-li naproti tomu vycházet z objektivistické pozice, uvítali bychom v některých případech možnost traktovat lidské chování teleonomicky, a tedy opřít se o účelovou strukturu člověka. Tu by nám měl poskytnout subjektivistický přístup – ten ale nesnese relativizování, které mezitím přinesly analýzy kognitivních věd... Vystoupit z tohoto začarovaného kruhu lze jen dvěma způsoby: zcela zavrhnout subjektivistické pojetí člověka, anebo je opravit tak, aby bylo schopno inkorporovat dosavadní poznatky behaviorální ekonomie.

První řešení je nepřijatelné, přinejmenším v současnosti, protože alternativní přístup nemá dostatečnou šíři úspěchů. Na místě je proto vydat se druhým směrem. Dosavadní subjektivistické pojetí bere teleologickou strukturu lidského jednání v podobě prostého konstatování, že člověk je tvor, který sleduje cíle a hledá (co nejlepší) prostředky k jejich dosažení. To, jak sobě rozumíme jakožto lidem, ale má mnohem bohatší strukturu. Analyzujeme ji tedy s nadějí, že se ukáže její slučitelnost s nejdůležitějšími námitkami behaviorální ekonomie vůči teorii racionální volby – s omezenou racionalitou (Conlisk, 1996) a s možností vnitřně nekonzistentního jednání (Grether, Plott, 1979).

3. Úkol pro metodologii ekonomie

Domnívám se tedy, že úkolem ekonomické metodologie by mělo být propracování subjektivistického východiska. V zájmu toho, abychom měli měřítko patřičnosti metodologických přístupů, měli bychom nejprve analyzovat, jak rozumíme člověku jako člověku; hledat to, co si od naší lidské zkušenosti nedokážeme dost dobře odmys-

12 Je paradoxní, že někteří proponenti ekonomie hlavního proudu zároveň vycházejí z teorie racionální volby, a zároveň přitom potírají jakoukoli roli introspekce (odstraněním odkazů na cíle a preference). Snaží se vlastně teleologii brát jen jako teleonomii, a dali by se tedy řadit k objektivistickému přístupu. Pravdou ale je, že ani o teleonomii nelze hovořit, aniž by člověk chápal smysl pojmu „cíl“ či „účel“, a zároveň že pojem „účel“ nelze odvodit zkušenostně. Je to pojem, který zkušenost transcenduje, a který tedy člověk „nachází v sobě“, tj. introspektivně. (Pavlík, 2010)

let, protože je to podkladem vši smysluplné lidské zkušenosti. Měli bychom hledat *invariantní*¹³ struktury lidského světa (jako je například teleologická struktura cíle a prostředku).

Znalost invariantních struktur lidského světa by měla být výbavou každého ekonomy, protože mu poskytuje radu, které otázky a které cesty výzkumu jsou slibné.¹⁴ Na druhou stranu, potíž většiny ekonomů nespočívá v tom, že by jim ekonomický pohled na lidské jednání zcela chyběl; potíž spočívá v tom, že si za východisko si berou teleologickou strukturu příliš okleštěnou, takže jejich závěrům schází plastičnost. Proto jsou ekonomové tolik napadáni za nerealističnost svých předpokladů a proto je jimi kritika teorie racionální volby vnímána jako útok na samu podstatu ekonomické metody – ekonomové totiž za jádro ekonomické metody považují něco, co je jen primitivní verzí invariantních struktur. Zde leží dluh ekonomické metodologie – ta v tomto směru dosud neposkytla ekonomům dostatek rad. Invariantní struktury lidského světa nejsou dostatečně probádány, případně nejsou dostatečně předány a vysvětleny ekonomům. Jak by ale mělo takové bádání vypadat?

3.1 Praxeologie

Ekonomům je nejvíce znám přístup rakouské ekonomické školy, která se v osobě Ludwiga Misesa (2006) snaží rozpracovat *praxeologii* – vědu o lidském jednání, resp. v našem kontextu vědu o podstatných, invariantních strukturách lidského jednání. Argumenty pro vznik a provozování praxeologie nejsou pro Misesa metafyzické, ale pragmatické: vzhledem k tomu, že přírodní věda neumí svět účelového jednání dobře vysvětlit, a vzhledem k tomu, že ke světu účelového jednání máme přímý introspektivní přístup, má smysl tento přístup rozvíjet. To je zcela ve shodě s rozlišením, které jsme uvedli výše, tj. že subjektivistický přístup je ontologicky slučitelný s přístupem objektivistickým; jde pouze o jiné epistemologické východisko:

„Můžeme, ale nemusíme věřit tomu, že přírodní vědy jednoho dne uspějí při vysvětlování tvorby konkrétních myšlenek, hodnotových soudů a jednání stejným způsobem, jakým vysvětlují tvorbu chemických sloučenin jako nutný a nevyhnutelný výsledek určité kombinace prvků. V mezidobí nezbyvá než přijmout metodologický dualismus.“ (Mises, 2006, s. 17)

Podle Misesa lze z pojmu účelového lidského jednání deduktivně odvozovat jeho podrobnější strukturu. On sám mluví o těchto strukturách jako apriorních v kantovském smyslu – jsou to struktury, které nezískáváme zkušeností, nýbrž jsou přímo vepsány v naší myslí jako předpoklad a omezení všeho našeho poznávání světa:

„Všichni ve svém každodenním jednání vypovídáme o neměnnosti a univerzálnosti kategorií myšlení a jednání. Každý, kdo se obrací na dalšího člověka, kdo jej chce informovat či přesvědčit, kdo se ptá a odpovídá na otázky ostatních, tak může činit

13 Bylo by možné psát také „apriorními“, ale z výše zmíněných důvodů dávám přednost neutrálnějšímu pojmu.

14 Viz znovu Landsburg (1995, s. 10–12).

pouze proto, že se může odvolat na něco, co náleží všem lidem, konkrétně na logickou strukturu lidského rozumu. ... Nedokážeme porozumět žádnému předlogickému či metalogickému myšlení. Nelze si představit svět bez kauzality a teleologie.“ (Mises, 2006, s. 33–34)

Praxeologické pojmy jako „jednání“, „směna“, „peníze“ apod. Mises ostře oděluje od jiných pojmů, které také popisují typické prvky lidské reality a jejich význam, od tzv. ideálních typů (jako je třeba „zemědělec“, „revoluce“ apod.). Rozdíl je pro něj ve způsobu, jakým je poznáváme, a spolu s tím i v míře jistoty, s jakou je poznáváme: praxeologické pojmy poznáváme reflexí naší mysli a dedukcí ze základní kategorie jednání. Jejich poznání je apodiktické, nikdy se s nimi nemůže dostat nic do rozporu. Naproti tomu ideální typy jsou produktem *rozumění* jednotlivým událostem – jsou způsobem, jak jednotlivé události v lidském světě zahrnout pod obecnější pojem, abychom jim mohli rozumět (abychom se v nich vyznali a aby nám daly vodítko pro budoucnost).

V oblasti ekonomie proto Mises rozlišuje mezi ekonomickou teorií a ekonomickou historií. Ekonomická teorie dedukuje závěry z vybraných praxeologických pojmů, a díky tomu přichází s předpověďmi lidského jednání, které platí vždy a všude; cenou ale za to je, že jsou to předpovědi pouze kvalitativní (neumějí přijít s číselnými hodnotami) a za přesně daných vstupních podmínek. Ekonomická historie pak pracuje s empirickými daty, pokouší se porozumět, jaký vliv mají různé faktory na jednotlivá lidská jednání, a poskytnout kvantitativní předpovědi. Ty jsou však vždy jen dílčí a dočasné a mají povahu rozumění. Větší sílu nemají. (Mises, 2006, s. 106)

Mises však blíže nevysvětluje, čím přesně se rozumění liší od reflexe praxeologických pojmů. Tvrdí prostě: „Pojmové myšlení je mentálním nástrojem praxeologie, rozumění je specifickým mentálním nástrojem historie.“ (Mises, 2006, s. 47) Zdá se, že principem rozumění je mu přítom takové vysvětlení lidského chování, které se odkazuje na jednání: „Rozumění konstatuje fakt, že jednotlivec či skupina jednotlivců provedla konkrétní jednání, které vyvěrá z konkrétních hodnotových soudů a voleb a směřuje ke konkrétním cílům a že k dosažení těchto cílů použila konkrétní prostředky...“ (Mises, 2006, s. 46) Rozumění má navíc za úkol zvážit konkrétní vliv a sílu jednotlivých faktorů: „Rozumění je ekvivalentem kvantitativní analýzy a měření ve sféře historie.“ (Mises, 2006, s. 51)

Mises sám ale při zavedení pojmu rozumění implicitně ukazuje, že jej lze pojímat šířeji – prostě jako způsob pochopení lidského chování na základě toho, že jsme sami lidskými bytostmi a máme přirozený vhled do toho, co to znamená, být člověkem. (Mises, 2006, s. 45) Rozumění je takové uchopení lidského světa, které v něm hledá (lidský) význam a smysl. V tomto širším pojetí věta „Rozumím sobě jako zemědělci“, která zmiňuje ideální typ, dává stejný smysl jako věta „Rozumím sobě jako jednajícím bytosti“, která zmiňuje praxeologickou kategorii. Ostatně, Mises nijak nevysvětluje, jak v sobě odhalím základní praxeologickou premisu „člověk jedná“. Jaké povahy je tato introspekce? Jestliže spočívá v tom, že odhaluji to, co si od sebe nedokážu dost dobře odmyslet, pak je její povaha shodná s povahou rozumění.

Ukazuje se, že Misesovo pojetí, které chce držet ostrou hranici mezi apodiktickým poznáním praxeologie a nejistým poznáním historie, je neudržitelné. Rozdíl mezi praxeologickými pojmy a ideálními typy není rozdílem podstaty, nýbrž jen stupně. Prvně jmenované poznávám s větší jistotou, protože bez nich si sebe jako člověka nedokážu vůbec představit. Druhé jmenované poznávám s menší jistotou, jelikož bez nich si sama sebe (či jiné lidi) nedokážu jen „dost dobře“ představit. Na oboje však přicházím skrze rozumění, tj. skrze hledání struktur a typů, jež mi umožňují klasifikovat lidský svět jako svět významu a smyslu.¹⁵

3.2 Ekonomická fenomenologie

Touto kritikou Misesova přístupu se vlastně obloukem dostáváme k již v první části zmiňované fenomenologické filosofii.¹⁶ Zkoumání předpokladů *smysluplné* zkušenosti bylo jedním z hlavních cílů fenomenologie. Fenomenologie si všímá, že subjektivita (to, že vždy jsem to já, kdo pochybuje, poznává, jedná apod.) není nic jednoduchého, ale má bohatou strukturu. Náš svět *nějak* je, věci se nám *nějak* jeví, a to vše se neděje chaoticky, nýbrž lze v tom vysledovat jisté zákonitosti, jistou typiku. Při uvažování nad strukturou zkušenosti totiž zjišťujeme, že některé věci sice můžeme měnit, aniž by se cokoli podstatného stalo, avšak jiné si odmyslet nedokážeme. Některé věci jsou neodmyslitelným podkladem či předpokladem naší zkušenosti, našeho pobývání na světě. To jsou ony *invariantní* (či apriorní) struktury, o nichž jsme mluvili.

Do sféry společenských věd přinesl fenomenologickou analýzu rakouský vědec Alfred Schütz. Schütz (1967) navazoval na koncept rozumějící sociologie Maxe Webera, podle kterého rozumíme společenské realitě skrze klasifikaci jednotlivých událostí do ideálních typů. Podle Misesa byla ale tvorba weberovských ideálních typů do značné míry arbitrární záležitost daného vědce, což pro něj celý koncept oslabovalo, a proto Weberovy ideální typy ostře odděloval od praxeologických pojmů. Schütz, poučený Husserlovou fenomenologií, však prokázal, že tvorba ideálních typů ve společenské vědě může být nearbitrární a dobře založená – pokud bude sledovat pravidla vyvinutá fenomenologií.

Fenomenologie začíná své zkoumání u „věcí samých“, tj. u původního názoru toho, jak se nám věci jeví a dávají. Tato sféra bezprostřední danosti je nejjistější východisko, které máme. (Misesův přístup, který si za východisko bere větu „člověk jedná“, je v tomto směru příliš zkratkovitý – začíná rovnou u složitějšího pojmu, z něhož chce dedukovat další závěry, aniž by si ale ujasnil, co všechno se za tímto pojmem skrývá a co jej podkládá.)

15 Zde je také jasně vidět, že pojmu „apriorní“ nelze přisuzovat přívlastek „jistý“ a „nevýratný“, nejen proto, že při každém zkoumání může člověk chybovat. Jistota, se kterou apriorní struktury nalézáme, nemusí totiž být nutně pocíťována jako stoprocentní, ale může mít určitou míru. I u apriorních struktur si tedy můžeme moci představit, že je třeba jednou budeme revidovat!

16 Srv. Špecián (2012b), který provádí kritiku Misesova pojetí z poněkud jiných pozic, a přitom dochází ke stejnému závěru – k nutnosti obrátit se při hledání metodologických základů ekonomie k fenomenologické filosofii.

Sféru bezprostředních daností překračujeme tím, že věci nějak pojmenováváme, a tedy typizujeme. Dáváme věcem významy a „zabydlujeme se“ ve světě. Díky tomu se můžeme ve světě orientovat. V lidském světě (který zkoumá společenská věda) tedy nejsou žádná „čistá fakta“, ale vždy již fakta nějak interpretovaná. Oblast těchto naivních, předvědeckých interpretací – svět běžného, všedního člověka – je podle Schütze východiskem společenské vědy: „Myšlenkové objekty vytvářené společenskými vědci odkazují k myšlenkovým objektům člověka žijícího běžný život mezi svými bližními a jsou na nich založeny.“ (Schütz, 1971, s. 6)

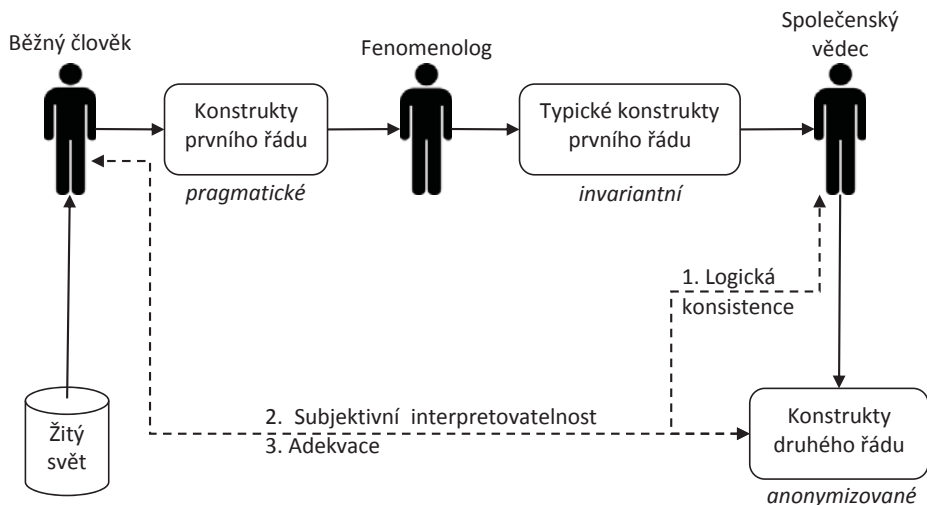
Myšlenkové objekty společenské vědy jsou tedy jakoby myšlenkové konstrukty druhého řádu – „konstrukty konstruktů společenských aktérů, jejichž chování společenský vědec pozoruje a pokouší se vysvětlit ve shodě s procedurálními pravidly svojí vědy“. (Schütz, 1971, s. 6) V tomto ohledu vysvětluje důležitost fenomenologie, která myšlenkové konstrukty „prvního řádu“ probírá, pořádá a kriticky zkoumá – díky ní mohou společenští vědci stavět na konstruktech, které jsou typické, a nikoli na konstruktech nahodilých.

Proč nepracuje společenský vědec přímo s pojmy, kterých užívá běžný člověk? Je to proto, že stojí v jiné pozici a je veden jiným zájmem. Běžný člověk se ve svém všedním životě zajímá vždy jen o nějaké konkrétní objekty; pohybuje se přitom v nějaké biograficky determinované situaci; jeho konkrétní zájem určuje, co je pro něj relevantní. Jeho myšlenkové objekty nejsou nutně univerzální a všechny naráz konsistentní – pohybuje se vždy jen v určitém horizontu. Naproti tomu vědec se od svojí biografické situace odpoutává; vědec se snaží být nezaujatým pozorovatelem; to, co je pro něj při jeho zkoumání relevantní, je určeno korpusem jeho vědy. Z toho plyne, že přirozený svět běžných lidí a jejich myšlenkové objekty jsou pro vědce *daty*, z nichž teprve odvozuje svoje vědecké pojmy.

Uvědomíme-li si, že společenská věda pracuje s konstrukty druhého řádu, pak je jasné, že věda nikdy nic nevypovídá přímo o (společenské) realitě. Pracuje vždy jen s *modely*, vždy jen s ideálními typy. I pojem „jednání“ (či „racionální jednání“) je jen modelem. Není evidentní pravdou (jak by tvrdil Mises), je ideálním typem. To nicméně neznamená, že jsou konstrukty společenské vědy arbitrární. Nemusejí být arbitrární, pokud si zachovají konsistenci s myšlenkovými objekty běžného života. Schütz (1971, s. 43–44) uvádí, že pro to je nutné dodržovat tři postuláty:

- 1) *Postulát logické konsistence*. Konstrukty společenské vědy musejí být naprosto jasné a zřetelné a v souladu s principy formální logiky. (Tím je zajištěna vědeckost, jelikož jen tak lze doufat v její univerzální validitu.)
- 2) *Postulát subjektivní interpretace*. Všechny modely lidské mysli musí společenská věda stavět tak, aby se pozorovaná fakta dala vykládat jako výsledek aktivity takové mysli. (Tím je zajištěn subjektivismus – postuluje se vazba mezi průběhem jednání a intencionálními akty jednajících lidí.)
- 3) *Postulát adekvace*. Společenskovědní model musí být vystavěn tak, aby průběh jednání, který předpovídá, mohl být srozumitelný jak jednajícimu, tak jeho bližním, v pojmech běžné interpretace všedního života. (Tím je zajištěno sepětí vědeckých pojmů s pojmy běžného společenského života.)

Obrázek 1
Tvorba pojmových reprezentací světa

Zdroj: vlastní zpracování

Dosavadní úvahu lze schematicky znázornit na obrázku 1: vědecké pojmy (mají-li být správně metodicky založeny) vznikají ve třech postupných krocích.

- 1) Běžný člověk tvoří svoje mentální reprezentace světa pragmaticky – v kontextu své biografické situace a s ohledem na svoje individuální možnosti a cíle. Tyto konstrukty prvního řádu vznikají postupně tak, jak člověk vyrůstá, a jsou proto do značné míry dílčí a nahodilé.
- 2) I přesto v nich ale lze nalézt jisté systematické rysy, protože všichni jsme součástí jednoho světa. Fenomenologové kriticky procházejí konstrukty prvního řádu, podrobují je různým variacím a hledají, co v nich zůstává stejné. Odhalují invariantní struktury, které se opakují a podkládají mnohost konstruktů prvního řádu.
- 3) Společenští vědci stavějí na předchozí fenomenologické analýze a podrobují typické konstrukty prvního řádu další transformaci – vybírají si z nich jen ty, které jsou relevantní pro jejich oblast zkoumání, a dostatečně je anonymizují, aby dosáhli univerzální platnosti svých závěrů.¹⁷

17 V jistém smyslu není nutné rozlišovat 3 kroky vzniku vědeckých konstruktů, protože hranice mezi druhým a třetím krokem není vždy zřetelná (fenomenologické odhalování invariantních struktur se může dít rovnou s ohledem na požadavky konkrétní vědy). Sám Alfred Schütz druhý krok výslovně nezdůrazňuje. Ze dvou důvodů je však dobré jej ve schématu uvádět: za prvé, hledání invariantních konstruktů musí logicky předcházet jejich následné anonymizaci; za druhé, při ztrátě odkazu na fenomenologii může být následná anonymizace prováděna nekorektním způsobem (jak se v praxi děje).

Anonymizace je přitom klíčovým postupem – tím, který zajišťuje, že budou splněny tři výše zmíněné postuláty – a to proto, že jeho principy jsou obsaženy i v typizaci, jak ji provádí běžný člověk. Běžný člověk ve svém společenském životě se totiž nesetkává jen s konkrétními, plně identifikovatelnými situacemi, a konkrétními, plně identifikovatelnými lidmi. Často čelí více či méně anonymním setkáním, a ve svojí mysl musí být schopen tvořit k nim adekvátní očekávání. Když chci například poslat dopis, nemusím nutně znát pošťáka, který se o můj dopis postará; stačí, když mám představu („model“) o tom, jak se chová typický pošťák – tj. člověk, o němž nevím nic než to, že vystupuje v roli pošťáka. Míra anonymity je tím, co určuje moje očekávání a moje činy – možná se budu chovat jinak ve chvíli, kdy jsem v cizí zemi a vím pouze, že půjde o „pošťáka“, jinak ve chvíli, kdy posílám dopis v České republice (jde o „českého pošťáka“), a jinak ve chvíli, kdy posílám dopis doma (jde o „pošťáka pana Suchého“).

Podobně společenský vědec rozhoduje s ohledem na svoje vědecké záměry, zda bude zkoumat zcela anonymního „agenta“, nebo méně anonymního „spotřebitele“, nebo ještě méně anonymního „zákazníka hypermarketu“ atd. Anebo v jiném ohledu, který nás zde zajímá: rozhoduje se, zda bude zkoumat zcela anonymního „racionálního agenta“, nebo méně anonymního „omezeně racionálního agenta“. Jedno i druhé jsou jen modely (jelikož oba jsou jen určitými ideálními typy). Oba jsou přitom realistické a nearbitrární (pokud oba vycházejí z určitých stabilních struktur, které se dají najít v lidském chování). Ale žádný z nich nemá přednost (protože rozdíl mezi nimi je jen rozdílem v míře anonymity).

Vidíme, že pokud poskytneme teorii racionální volby fenomenologické založení, řeší se tím základní spor mezi standardní ekonomikou a behaviorální ekonomikou. Ekonomický přístup k lidskému jednání totiž přímo neimplikuje přísnou teorii racionální volby. Ta je pouze jednou z verzí modelování lidského jednání – verzí, která zkoumaného člověka nejvíce anonymizuje. A naopak teorie, které pracují s omezenou racionitou, nutně nepředstavují útok na ekonomický přístup k lidskému jednání. Dají se reformulovat tak, že jde o modely s menší mírou anonymizace lidského jednání. Teorie racionální volby a teorie omezené racionality proto mohou existovat vedle sebe. Jejich spor je pouze sporem o to, nakolik anonymizovaně lze zkoumat určitou oblast lidského jednání, aniž by to bylo na úkor prediktivní schopnosti. Je zcela namístě očekávat, že v některých oblastech (např. rozhodování subjektů na trhu s pšenicí) se uplatní spíše anonymizovaná teorie racionální volby, kdežto v jiných oblastech (např. rozhodování subjektů o jejich time-managementu) bude přesnější předpovědi dávat behaviorální ekonomie.¹⁸

Všechny ekonomické modely jsou realistické, pouze každý v jiném stupni: míra realističnosti nepřímou závisí na míře anonymity, s jakou zkoumáme lidi, jejich vztahy a instituce. Důležité pouze je, aby byly ekonomické modely vytvářeny s ohledem na tři Schützem proklamované postuláty – nejen aby byly vnitřně konsistentní, ale hlavně aby byly stále subjektivně interpretovatelné a také adekvátní myšlenkovým konstruk-

18 K podobným závěrům dochází také Špecián (2012b, s. 405–407).

tům, s jakými pracují skuteční lidé. Zde je právě místo pro fenomenologii – jejím úkolem je kriticky probírat myšlenkové konstrukty živých lidí a identifikovat v nich dostatečně invariantní struktury, které pak může nabídnout ekonomům pro použití v jejich modelech.

Závěr

V posledních letech do ekonomie pronikají poznatky z kognitivních věd, které se zdají zpochybňovat nejen standardní ekonomické modely lidského chování, ale v jistém smyslu i celý ekonomický přístup k lidskému jednání. V ekonomii se proto dostávají do sporu dva základní metodologické přístupy:

První přístup je objektivistický či naturalistický, který se inspiruje přírodními vědami. Poznává svět jako kauzálně spojený, což mimo jiné znamená, že neexistuje žádný jev bez příčiny a že nic nemá účel. Naše pocity spontaneity a představy účelů jsou jen mentálními stavy a nereprezentují skutečnost. Druhý přístup je subjektivistický či interpretativní – jde o standardní ekonomický přístup k lidskému chování. Ten vychází právě ze zkušenosti našeho tvořivého jednání (spontaneity), které má své cíle a hledá prostředky k jejich dosažení (teleologie). Vychází z teleologické struktury lidského jednání jako něčeho, co si od lidské zkušenosti neumíme odmyslet.

Většina ekonomů zastává přístup interpretativní, nicméně vychází z teleologické struktury lidského jednání ve velmi jednoduché formě. Výsledkem jsou modely, které vnímáme jako nerealistické a jejichž předpovědi nejsou moc trvanlivé. Na druhou stranu, přísné uplatňování objektivistického přístupu (bez jakéhokoli odkazu na „cíle“ či „motivované jednání“) dosud nemá příliš úspěchů. Rozšiřuje se spíše „kompromisní“ přístup behaviorální ekonomie, který na jednu stranu uznává, že intencionální mentální stavy mohou hrát svou roli (tedy uznávají roli účelového lidského jednání), avšak přináší mnoho příkladů jejich limitované působnosti (v podobě omezené racionality).

Sama ekonomie si ale neumí dát hranici mezi tím, kde je spíše na místě začínat výzkum s pomocí standardních předpokladů teorie racionální volby, nebo s pomocí předpokladů omezené racionality. To je úkol pro ekonomickou metodologii. Ta má ukázat, jaká je působnost subjektivistického přístupu.

Nejnámějším pokusem v tomto ohledu je Misesova praxeologie, která ovšem trpí námitkou, že neumí přesně rozlišit mezi (údajně) apodiktickými praxeologickými pojmy a pouhými ideálními typy. Tento článek proto ukazuje, že funkčním řešením je fenomenologické založení ekonomického přístupu k lidskému jednání, postavené na myšlenkách Alfreda Schütze.

Subjektivistický přístup totiž neodhaluje neměnné pravdy, ale vždy pracuje jen s ideálními typy, vždy pracuje s modely. Věda nikdy nepopisuje realitu zcela věrně (něco takového není v principu možné), nýbrž vybírá z ní vždy jen určité typické prvky pomocí procesu anonymizace zkoumaných aktérů a jejich jednání. Tak mohou vznikat jak modely s nejvyšší mírou abstrakce (teorie racionální volby), tak modely

mnohem méně anonymní (behaviorální teorie), které jsou všechny realistické. V některých oblastech se mohou uplatnit spíše jedny, v jiných oblastech druhé – podle svých predikčních úspěchů.

Důležité pouze je, aby byly ekonomické modely subjektivně interpretovatelné a také adekvátní myšlenkovým konstruktům, s jakými pracují skuteční lidé. V tom jim může pomoci fenomenologie – jejím úkolem je v pojmech a modelech, které vytvářejí běžní lidé, vyhledávat dostatečně invariantní struktury, které pak může nabídnout ekonomům pro použití v jejich modelech. Pouze při sepětí ekonomických modelů s jejich fenomenologickým založením bude zachována podstata subjektivistického přístupu, tj. ekonomického přístupu k lidskému jednání.

Literatura

- ANGNER, E.; LOEWENSTEIN, G. 2012. Behavioral Economics. In GABBAY, D. M.; MÁKI, U.; THAGARD, P.; WOODS, J. (eds.): *Philosophy of economics*. Elsevier, 2012, pp. 641-690. ISBN 978-0-444-51676-3.
- BECKER, G. S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. University of Chicago Press. 1976. ISBN 978-0-226-04112-4.
- BOETTKE, P. J.; LEESON, P. T. 2006. Was Mises Right? *Review of Social Economy*. 2006. Vol. 64, No. 2, pp. 247–265.
- CAMERER, C. 2008. The Case for Mindful Economics. In CAPLIN, A.; SCHOTTER, A. (eds.): *The Foundations of Positive and Normative Economics : A Handbook*. Oxford University Press, 2008, pp. 43-69. ISBN 978-0-19-532831-8.
- CONLISK, J. 1996. Why bounded rationality? *Journal of economic literature*. 1996. Vol. 34, No. 2, pp. 669–700
- FRIEDMAN, M. 1997. *Metodologie pozitivní ekonomie*. Praha: Grada, 1997. ISBN: 80-7169-521-1.
- GALLUP. 2012. *Evolution, Creationism, Intelligent Design*. Gallup, 2012 [cit. 2013-06-27]. <http://www.gallup.com/poll/21814/evolution-creationism-intelligent-design.aspx>.
- GREYER, D. M.; PLOTT, C. R. 1979. Economic Theory of Choice and the Preference Reversal Phenomenon. *The American Economic Review*. 1979. Vol. 69, No. 4, pp. 623–638.
- HAWKING, S. 1999. *Public Lectures: Does God play Dice?* 1999 [cit. 2013-06-27]. <http://www.hawking.org.uk/does-god-play-dice.html>.
- KUHN, T. S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN: 80-86005-54-2.
- LANDSBURG, S. E. 1995. *The armchair economist: economics and everyday life*. Free Press, 1995. ISBN 978-0-02-917775-4.
- LAWSON, T. 1997. *Economics and reality*. London and New York: Routledge, 1997. ISBN 0-203-19542-6.
- LAWSON, T. 2003. *Reorienting economics*. Routledge, 2003. ISBN 0-415-25335-7.
- LAZEAR, E. P. 2000. Economic Imperialism. *The Quarterly Journal of Economics*. 2000. Vol. 115, No. 1, pp. 99–146.
- MAS-COLELL, A.; WHINSTON, M. D.; GREEN, J. R. 1995. *Microeconomic Theory*. Oxford University Press, 1995. ISBN 978-0-19-507340-9.
- MAYR, E. 1992. The Idea of Teleology. *Journal of the History of Ideas*. 1992, Vol. 53, No. 1, pp. 117–135.
- MISES, L. V. 2006. *Lidské jednání: pojednání o ekonomii*. Praha: Liberální institut, 2006. ISBN 80-86389-45-6.

- PATOČKA, J. 1992. *Přirozený svět jako filosofický problém*. Praha: Československý spisovatel, 1992. ISBN 80-202-0365-6.
- PAVLÍK, J. 2010. *Spontánní geneze jazyka*. Professional publishing, 2010. ISBN 978-80-86946-98-6.
- SCHÜTZ, A. 1967. *Phenomenology of the Social World*. Northwestern University Press, 1967. ISBN 978-0-8101-0390-0.
- SCHÜTZ, A. 1971. Common-sense and Scientific Interpretation of Human Action. In NATANSON, M. (ed.): *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. Hague: Martinus Nijhoff, 1971, pp. 3–48.
- STIGLER, G. J. 1984. Economics - The Imperial Science? *Scandinavian Journal of Economics*. 1984. Vol. 86, No. 3, pp. 301–313.
- ŠPECIÁN, P. 2012a. Svět a věda u Ludwiga von Misesa. Esej o misesovské metafyzice. *Filozofia*. 2012. Vol. 67, No. 4, pp. 335–346.
- ŠPECIÁN, P. 2012b. Od Misesa k Schutzovi. Otázka apriorismu v ekonomii. *Politická ekonomie*. 2012. No. 3, pp. 395–410.

PHENOMENOLOGY AS A FOUNDATION OF ECONOMIC METHOD

Miroslav Svoboda, University of Economics, Prague, Winston Churchill Sq. 4, CZ – 130 67 Prague 3 (miroslav.svoboda@vse.cz)

Abstract

In recent years, economic approach to human behavior has been challenged by contributions of cognitive science under the name of behavioral economics. As a result, two methodological strands in economics discord with each other: objectivistic (naturalistic) approach refuses the role of motivations in human behavior, adopting methods of natural science; subjectivistic (interpretative) approach, on the other hand, takes the teleological structure of human action as its corner stone. It is argued that position of the latter (esp. rational choice theory) has been undermined because it builds upon primitive version of human teleological structure. The paper shows that phenomenology offers a promising solution. Phenomenology identifies typical, invariant structures of human action and social world, with various degrees of their anonymity. If economic approach is founded on those structures adequately, then both rational choice theory and bounded rationality theories become compatible, as they differ in their degrees of anonymity only; they both belong to the body of (subjectivistic) economic approach to human behavior.

Keywords

economic approach to human behavior, behavioral economics, phenomenology, objectivism, subjectivism, Alfred Schütz

JEL Classification

A12, B40, B53